

УДК 130.1 + 141.2

Алієва О.

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук Донбаського державного педагогічного університету

Шутько О.

студент педагогічного факультету
Донбаського державного педагогічного університету

ДО ПРОБЛЕМЫ КРИЗИ ЛЮДИНИ В ИНДУСТРИАЛЬНОМУ СУСПЛЬСТВІ

У статті автор ставить перед собою завдання проаналізувати таке достатньо складне та суперечливе явище, як саме можливе подолання внутрішньої теоретико-методологічної невідповідності в межах “критичної теорії” Франкфуртської школи, розглядаючи концепції Е.Фромма, Т.Адорно, Г.Маркузе. Узагальнюючи науковий доробок філософів, автор намагається дослідити в чому полягають невичерпні “внутрішні резерви” людства у сучасному суспільстві.

Ключові слова: соціальна детермінація, соціальний характер, відчуження, індустріальне суспільство, радикальний гуманізм.

Алиева О.

кандидат философских наук, доцент кафедры философии, социально-политических и правовых наук Донбасского государственного педагогического университета

Шутько А.

студент педагогического факультета
Донбасского государственного педагогического университета

К ПРОБЛЕМЕ КРИЗИСА ЧЕЛОВЕКА В ИНДУСТРИАЛЬНОМ ОБЩЕСТВЕ

В данной статье автор ставит перед собой задачу проанализировать достаточно сложное и неоднозначное явление - как возможно преодоление внутреннего теоретико-методологического несоответствия в пределах “критической теории” представителей Франкфуртской школы, рассматривая, в первую очередь, концепции Э.Фромма, Т.Адорно, Г.Маркузе. Приведя к единому знаменателю их научные наработки, автор пытается выяснить в чем находятся неисчерпанные “внутренние резервы” человека современного общества.

Ключевые слова: социальная детерминация, социальный характер, отчуждение, индустриальное общество, радикальный гуманизм.

Alieva O.

PhD in Philosophy, Assistant Professor of the philosophy, socio-political and legal sciences
of Donbass State Pedagogical University

Shutko A.

student of Pedagogical Department of Donbass state pedagogical university

TO THE PROBLEM OF HUMAN BEING IN THE INDUSTRIAL SOCIETY

In his article the author examines such interesting and difficult question as how and under what circumstances, based on the same assumptions and guided essentially the same methodology actually, come to opposite conclusions: E. From's affirmative position on a possible exit from the crisis of society, on the one hand, and the knowledge and complete negation in the conclusions of Adorno and Marcuse. Relevance of the research is also determined at the same time the possibility of full-scale analysis of internal reserves referred philosophers social purpose in the application including the modern realities.

Keywords: social determination, social character, subtraction, industrial society, radical humanizm.

Постановка проблеми. Питання, поставлене Гербертом Маркузе: «Як можуть люди, котрі самі сприяють перетворенню себе в об'єкт успішного і продуктивного володарювання, створити умови для свободи?» [4] одразу ж задає певний парадоксальний «настрій» і навіртає думку дослідника щонайменше на згадку про «герменевтичне коло», а той набагато далі - про абсурдність людського буття. Між тим, ні перше, ані друге не належать до методологічного та ідейного корпусу авторів Франкфуртської школи. А, відтак, це означає, що проблема має розв'язуватися в іншій площині й іншими засобами.

Власне кажучи, саме невеликий аналіз з нашого боку спроб відповідей на означене питання представниками згаданої школи, - Фроммом, Маркузе, Адорно, - і буде предметом нашого аналізу, відштовхуючись, від якого, ми поставимо перед самими собою питання для розгляду в цій статті: як і за яких обставин можливо, виходячи з одних і тих самих передумов і керуючись однією і тією ж методологією, прийти до, фактично, мало не діаметрально протилежних висновків, - стверджувальна позиція Фромма щодо можливого виходу суспільства з кризи - з одного боку, та відмова і повна негачія у висновках Адорно і Маркузе - з іншого?

Актуальність дослідження зумовлюється можливістю одночасного розгорнутого аналізу стану «внутрішніх резервів» згаданих філософів соціального спрямування у застосуванні, в тому числі, й до сучасних реалій. З цієї точки зору, наша увага має бути прикута передовсім до Е. Фромма, оскільки саме він, - на відміну від своїх соратників схиляється до стверджувальної і конструктивної позиції в питанні

подолання кризи людини в індустріальному суспільстві; а, отже, по-перше, долає методологічну замкненість своїх однодумців по Франкфуртській школі, по-друге - віднаходить ці «внутрішні резерви» не тільки в межах свого концептуального бачення, а й у самому суспільстві.

Аналіз досліджень і публікацій з проблем. Е.Фромм, Г.Маркузе, Т.Адорно, розглядаючи сучасний їм стан доби, приходять до спільного висновку - наявна не тільки криза у суспільстві та відчужений стан людини в ньому, але й очевидним є той факт, що сама криза має глобальний характер і торкнулася фундаментальних засад суспільства та самої природи людини.

Так, зокрема, Т. Адорно в роботах «Діалектика Просвітництва» (1947) та «Негативна діалектика» (1966) обґрунтовує тотальність відчуження і заперечення в сучасному йому індустріальному суспільстві. Власне, з цього положення і розвивається Франкфуртською школою вся подальша критична теорія індустріального суспільства.

Відчуження-це суспільна характеристика сучасної реальності, - стверджують представники школи. Людина відчужена від своєї натури, від праці та її результатів, від іншої людини і від суспільства загалом. Причиною відчуження є розподілення праці й опрідметнення як людської діяльності, так і дійсності в цілому.

Типовою для всіх праць Адорно, зрештою, як і Маркузе та Фромма, є визначення: «Та обставина, що основні питання від, яких залежить картина життя в цілому, адресуються різним сферам, сама по собі є симптомом шаленого відчуження людей один від одного і відчуження кожного окремо від самого себе» [1].

Між тим, Е.Фромм, особливо у своїх більш пізніх роботах, основну свою увагу переносить на надмірну механізацію виробництва і стосунків і внаслідок цього, переважання в суспільстві ірраціональних поглядів і настроїв, а звідси - й нахилу до конформізму та деструктивності як загальних тенденцій для більшості членів суспільства. Так, власну роботу кінця 60-их «Революція надії» Е.Фромм розпочинає мало не словами Маркса: «В сучасному суспільстві давно вже блукає привід ... Це новий привід: повністю механізоване суспільство, яке намагається досягти максимального виробництва й споживання продукції і котрим управляють за допомогою комп'ютерів ... людина стає ... безвольною деталлю величезної механічної системи, причому у цієї деталі атрофуються емоції і смак до життя. Після перемоги нового суспільного устрою зникають такі поняття, як індивідуальність і особисте життя» [2].

Проте, атрофуються, - як говорить Фромм, - не всі емоції як такі, а лише ті з них, які притаманні людині природним чином і в міру її «людяності». Натомість на зміну їм приходять і розвиваються «несправжні», хибні, ірраціональні, зрештою, деструктивні нахили і уподобання.

Щодо Г.Маркузе, то він взагалі вважає, що індустріальне суспільство, запобігаючи інтенсивному розвитку справжніх людських потреб і нахилів, - останні спонукали б людину до вивільнення, - навмисне і силоміць формує у людей такі уподобання і потреби, які б не тільки відповідали вже існуючим формам суспільства, а й закріплювали б їх в їхньому статус-кво. Г.Маркузе вважає, що хибними є ті потреби, котрі нав'язуються індивіду особливими соціальними інтересами в процесі його

пригнічення: це потреби, які закріплюють тяжку працю, агресивність, і несправедливість. Їх втамування, наполягає філософ, може приносити значне задоволення індивіду, але це не те щастя, котре варто оберігати й захищати, оскільки воно сковує розвиток здатності розпізнавати хворобу цілого і віднаходити шлях до його зцілення.

В результаті всього вищевикладеного ми маємо цілком послідовний і логічний ланцюг, який відповідає поглядам всіх представників Франкфуртської школи, - зокрема, Фромма, Маркузе, Адорно.

Метою статті є виявлення та аналіз кризи у суспільстві, яка має глобальний характер і торкається фундаментальних засад суспільства та самої природи людини.

Виклад основного матеріалу. В основі всього і на самому початку стоїть відчуження, в результаті якого пригнічуються і витісняються істинні потреби людини, а на їх місце суспільством активно формуються, і затим паразитуються на тлі людини потреби, пристрасті та нахили, не притаманні людській природі. Задовольняючи неприродні нахили, наявними саме для цього в індустріальному суспільстві, людина ще більш поглиблює міру своєї відчуженості. Проте, зовні вона цілком задоволена подібним станом речей, а значить - немає потреби щось змінювати в суспільстві і залишається лише отримувати гедоністичну насолоду від постійно зростаючого споживання. З цього приводу Еріх Фромм відзначає, що інертність людини сучасного індустріального суспільства є однією з найбільш патологічних рис її характеру і вона абсолютно задоволена собою.

Саме тут, ми постаємо перед запитанням Герберта Маркузе на яке свого часу потрібно було дати відповідь кожному зі згадуваних нами мислителів: чи є вихід з тієї кризової ситуації, до якої призвели розвиток і утвердження індустріального суспільства? Питання набуває ще більшої-гостроти, якщо ми його сформулюємо більш відверто: чи залишаються ще внутрішні ресурси «людяності» в межах цього суспільства, щоб можна було подолати кризу і власну суперечливість – «чим більш, тим гірше?»

Всі представники Франкфуртської школи виходять з позицій «очищеного» марксизму та класичного фрейдизму. Проте, й «очищений» від викривлень з боку послідовників Маркс і «класичний» психоаналіз самі потребують, по-перше, свого узгодження між собою, по-друге, узгодження з постійно рухливими і змінними ознаками доби, по-третє, у кожного з «інтерпретаторів» обидві теорії неухильно набувають свого особливого забарвлення на тих чи інших аспектах.

Так, наприклад, Теодор Адорно в роботі «Негативна діалектика» зосереджує свою увагу на філософсько-методологічному аспекті відчуження. Відчуження — це феномен застиглої і опредметненої реальності. Воно відтворюється знову і знов у все більш тяжких й ірраціональних формах. В цій ситуації раціональний характер людської поведінки, породжений епохою Просвітництва, як це не парадоксально, теж сприяє відтворенню відчуження, оскільки вимагає розумного пристосування до умов середовища, а якщо й спричиняється до змін і, начебто, трансформації, то, знову ж, лише на засадах ірраціональних вимог індустріального суспільства й за незаперечного володарювання відчуження в цьому суспільстві і тобто, поглиблює все ту ж ірраціоналізацію і відчуження, слугує їм.

За таких обставин, стає неможливим з точки зору Адорно, випрацювання жодного позитивного поняття чи судження, оскільки б вони вже за самою природою свого походження були б втягнуті до негативних мислительних процесів. Теж саме стосується і діяльності - будь-яка позитивна дія призводитиме до розвитку і поглиблення процесів відчуження.

Згідно цих позицій, не може бути й запропоновано жодної позитивно-конструктивної програми виходу з кризи чи її подолання. Єдиний засіб протидії їй - це тотальне і всеохоплююче заперечення у сфері мислення і особиста непокора у сфері діяльності, тобто «програма» невключеності в систему, неототожнення себе з жодним з її проявів.

В той час, коли Т. Адорно зосередив свою увагу на філософсько-методологічному аспекті відчуження, Г.Маркузе більш конкретно розглядає питання суспільного розвитку. В своїх роботах «Ерос і цивілізація» (1956), «Одномірна людина» (1964), «Нарис про звільнення» (1969) Маркузе, якщо брати в цілому, приходить до висновку, що оскільки сучасне суспільство настільки вагомо розвинуло в собі і в своїх членах інстинкт смерті (танатос), перетворивши його на «принцип продуктивності», а також деформувало потяг до життя (ерос) в «принцип задоволення», то суспільство, тим самим, фактично загрожує існуванню людини. Вже в роботі «Ерос і цивілізація» він вбачає можливу протидію репресивній реальності виключно в засобах людської фантазії і уяви, які виражають «Велику Відмову» - «протест проти непотрібного пригнічення, боротьба за остаточну форму свободи - життя без страху» [3], тобто свідомо стає на шлях утопії.

В наступній своїй роботі «Одновимірна людина» він засвідчує повну відсутність «внутрішніх резервів» для вивільнення у людини індустріального суспільства, яка сама активно сприяє своєму поневоленню і експлуатації на різних рівнях життєдіяльності. І хоча в цій же роботі Г.Маркузе покладає певні надії у «Великій Відмові» на інтелігенцію, студентство, аутсайдерів суспільства та країни «третього світу», а в роботі «Нарис про звільнення» заводить мову навіть про внутрішню моральну революцію через засоби відмови, мирного саботажу і постійне викриття фактів, і сутності репресивного суспільства, все ж, це виглядає надто слабкою і примарною втіхою для його сучасників.

Адорна і Маркузе виходять з того положення, що в індустріальному суспільстві людина повністю і безповоротно детермінована соціальними, економічними та політичними умовами; причому, при даному куті розгляду немає потреби наголошувати на детермінованості «в гірший бік», оскільки сам факт позбавлення людини індивідуальних рис і ознак, особистої волі й ініціативи, - з якою би метою і якими б засобами це не робилося, - вже сам по собі є виявом глобальної катастрофи; при цьому, наголосимо ще раз, що ступінь детермінованості і опредметнення людини обома авторами визнається як такий, що не піддається зворотному виправленню і оздоровленню. Обидва автори стають на крайню позицію «або-або»: визнаючи всеохоплюючий характер відчуженості в індустріальному суспільстві та тотальність детермінованості цим суспільством своїх членів, вони, тим самим, змушені визнати безперспективність опору йому та намагань виправити становище; відтак, змушені

вбачати вихід або в повному запереченні; або ж в ілюзорно-утопічній псевдо-реальності.

З огляду на приведені зауваження можна стверджувати, що позиція Е. Фромма у цьому відношенні значно гнучкіша і, внаслідок цього створює передумови для конструктивного і позитивного подолання кризи не тільки в межах власного теоретичного простору, а й у відношенні до конкретної реальності. Е. Фромм, разом з іншими представниками Франкфуртської школи, визначає кризовість ситуації за всіма її ознаками - соціальними, економічними, психологічними, тощо, - але, в той же час, дотримується позиції, котра стверджує: а) руйнування фундаментальних засад «людськості» (гуманності) хоча й набуває в індустріальному суспільстві небачених раніш розмірів, все ж не є настільки катастрофічним, щоби не можна було певним чином зарадити у цій ситуації; б) розвиток кризи набув тієї критичної межі, коли людина і суспільство в цілому опинилися на межі знищення але і в цій ситуації завжди лишається вибір, а відтак і можливість запобігти найгіршому.

Цей принциповий погляд на існування та життя, на «сутність» людини безпосереднім чином відбивається і на загальних методологічних засадах, якими керується Е. Фромм. Він неодноразово наголошує в своїх роботах: між психічною структурою індивіда і його ж таки психічним здоров'ям та соціально-економічними умовами формування і функціонування психіки індивіда існує найтісніший і взаємозворотній зв'язок; тільки психологічно «здорова» і вільна від деструктивних й ірраціональних нахилів особистість здатна створити найбільш оптимальний тил суспільства, але, водночас, тільки за соціально-економічних умов, які б сприяли розвитку істинних здібностей і потреб людини, можна досягти максимального розвитку власне людської активності і творчих нахилів, які б в "оптимальному" суспільстві постали б як самоціль для кожного його члена.

Такі умови: в соціально-економічному розрізі - відсутність, перш за все, експлуатації, з боку самого індивіду - активний інтерес до праці і життя.

В цьому відношенні, центральним стає розроблюване Фроммом поняття «соціальний характер».

А сам Фромм зазначає: «... процес перетворення загальної психічної енергії в особливу психосоціальну енергію здійснюється через феномен соціального характеру» [4].

Безпосереднім чином «соціальний характер» формується засобами культури у процесі виховання та освіти. Таким чином, згідно Фромму, стають можливими позитивні зміни у «соціальному характері» засобами виховання, попри, навіть, несприятливі для цього соціально-економічні умови. А вже через «соціальний характер» - і зміна самого соціально-економічного устрою суспільства.

Але як це стає можливим за умов «замкненого кола» щодо самих, так би мовити, «вихователів» - їхня психіка здебільшого деструктивна, оскільки до цього спонукає суспільство загального відчуження, а останнє деградує й надалі, бо значна кількість його членів налаштовані ірраціональним чином і втягнуті у всеохоплююче відчуження?

І тут ми повертаємося до того моменту, коли Е. Фромм говорить: людина ніколи не буває детермінованою повністю і безповоротно. А це означає, що «внутрішні

резерви» відродження наявні завжди. Навіть більше-людина здатна до воскресіння, але позбавленого тут свого теологічного тлумачення, і яке полягає не а «створенні іншої можливості існування», а в «перетворенні цього існування» через зміну відношення людини до життя. Рушійною, так би мовити, силою задля цього мають стати надія і раціональна віра, котрі самі, опираючись на знання, з одного боку, а на любов до життя, з іншого, стають засадничими для «радикального гуманізму». Задіяння таких понять, як «революція надії» і «радикальний гуманізм», дозволяє Е. Фромму вивести приховані «внутрішні резерви» людини зі стану апатії і мобілізувати їх для подолання «хибного кола» - під впливом усвідомлення неминучої загрози необхідно відкинути згубний ірраціональний оптимізм - як самозаспокоєну і відчужену форму раціональної віри, й конформістські налаштований песимізм - як відчужену форму здорового раціонального сумніву.

Якщо надія у Е. Фромма, з одного боку, - це засіб подолання занепаду суспільства, а з іншого - перманентний психічний стан людини, для якої розвиток і постійне становлення є цінностями вищими за дотримання вже встановленого у суспільстві «статус-кво», то саме аксіологічне підґрунтя для такої методології і такого стану психіки Е. Фромм називає «радикальним гуманізмом». Останній наскрізь пронизаний вірою в силу людського розуму і жагою дожиття, творчості і свободи: «Автор цієї книги стоїть на позиції раціональної віри в здатність людини звільнитися з полону ілюзій і умовностей, котрі вона сама собі створила. ... Це позиція «радикалів», які зберігають «раціональну віру» в здатність людини відвернути глобальну катастрофу» [4].

Висновки. Отже, підводячи підсумки і даючи відповідь на поставлені перед собою запитання: як саме можливе подолання внутрішньої теоретико-методологічної невідповідності в межах «критичної теорії» Франкфуртської школи та в чому полягають невичерпні «внутрішні резерви» людства?- можемо відзначити: - Е.Фромм, на відміну від Т.Адорно і Г.Маркузе, як на рівні засновків і передумов, так і відносно застосування найширших методологічних прийомів, виявляє більшу гнучкість і плюралізм, що дозволяє йому, в свою чергу, запропонувати певну програму подолання кризи індустріального суспільства; систему відношень «індивід» - «суспільство», так само, як і «стале» - «становлення»; Фромм розглядає виключно в контексті динамічного і взаємозв'язаного процесу, в якому провідну роль відіграє саме індивід - за умови, що це активна, творча, націлена на діяльність особистість («соціальний характер»); - розглядаючи проблему безпосередньо у її живому екзистенціальному вимірі, Фромм, саме як соціальний психолог, вбачає невичерпний людський потенціал в цілком природних і творчих потребах та інтересах людини - саме вони, а не їх «ірраціонально» деформована і відчужена форма, є самодостатнім і органічно притаманним станом існування кожній людині окремо і суспільства в цілому; відтак, будь-яка відчужена форма існування є тільки тимчасовою і вичерпною, в будь-якому разі — має і мусить бути подоланою і перебореною.

Література

- 1 Адорно Т. О технике и гуманизме// Философия техники в ФРГ.-М., 1989. С. 367.
2. Фромм Е. Революция и надежды. -СПб.: "Ювента", 1999. С. 8-10.
- 3.Маркузе Г. Ерос і цивілізація - К, 1995. С. 153.

4. Фромм Е. Анатомия человеческой деструктивности. - М. ТОВ "Изд-тво АСТ-ЛТДМ 1998. С. 357.

REFERENCES

1. Adorno T. O tekhnike i gumanizme // Filosofii tekhniki v FRG.-M., 1989.
2. Fromm E. Revoliutsiia i nadezhdy. – SPb.: «Yuvenga», 1999.
3. Markuze G. Eros i tsivilizatsiia. – K., 1995.
4. Fromm E. Anatomiiia chelovecheskoi destruktivnosti. – M. TOV «Izd-vo AST-LTDM», 1998.
5. Fromm E. Anatomiiia chelovecheskoi destruktivnosti. – M. TOV «Izd-vo AST-LTDM», 1998.